

ДАНИІЛ КАРАКАЙ,

здобувач PhD, факультет соціології, КНУ імені Тараса Шевченка, менеджер соціологічних досліджень Київської Школи Економіки (02000, Київ, вул. Миколи Шпака, 3)

DANIIL KARAKAI,

PhD Student at the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Manager of Sociological Research at Kyiv School of Economics (3, Mykola Shpaka St., Kyiv, 02000)
dkarakai08@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9121-5282>

ВАЛЕНТИН ГАЦКО,

здобувач PhD, факультет соціології, КНУ імені Тараса Шевченка, дослідник Центру соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку Київської Школи Економіки (02000, Київ, вул. Миколи Шпака, 3)

VALENTYN HATSKO,

PhD Student at the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Researcher at the Center for Center for Sociological Research, Study of Decentralization and Regional Development, Kyiv School of Economics (3, Mykola Shpaka St., Kyiv, 02000)
valgat29@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-6572-9584>

**Перспектива(-и) теорії еволюційної модернізації
Р. Інглгарта: аналіз змін релігійності в Україні
під час війни**

Вступ

Природа релігійної поведінки досі є предметом гострих дебатів у соціології. Останні дослідження чітко демонструють, що релігійність зростає як після суспільних, так і після особистих потрясень (Bentzen, 2019; Bentzen, 2021; Echeverría Vicente et al., 2021). Цей ефект у соціології прийнято називати

Цитування: Каракай, Д., Гацко, В. (2024). Перспектива(-и) теорії еволюційної модернізації Р. Інглгарта: аналіз змін релігійності в Україні під час війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 93–109, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.93>.

“reassurance”, або «упевнення». Менше з тим, залишається відкритим питання пояснення механізму, за яким досвід трагедій впливає на релігійність людей, що їх переживають. Події, пов’язані з російським вторгненням в Україну, можуть кинути світло на ці питання.

Однією з найавторитетніших соціологічних парадигм у вивченні релігії є теорія екзистенційної небезпеки, що пов’язує зміну релігійності зі зміною цінностей, зумовлених рівнем безпеки навколишнього життя. Щоб перевірити застосовність цієї теорії для вивчення наслідків російсько-української війни у сфері релігійності, ми аналізуємо панельні дані двох хвиль опитувань, які були проведені безпосередньо перед початком війни та через півроку після повномасштабного вторгнення. Дані останньої хвилі були зібрані методом телефонного опитування вже під час російського вторгнення. Для телефонного опитування використано скорочену анкету на 47 запитань, яка включала, зокрема, запитання про релігію.

У цій статті ми розв’язуємо дві дослідницькі проблеми. По-перше, ми хочемо визначити, чи дійсно механізм екзистенційної небезпеки «працює» у реаліях сучасної російсько-української війни. Попередні дослідження встановили вплив війни на посилення релігійності, але більшість із них спиралася на розові опитування, а не панельні дані. Що більше, ці дослідження переважно базувалися на ретроспективних даних, зібраних після, а не безпосередньо під час періоду бойових дій. Відповідно, аналіз причинно-наслідкових зв’язків був обмежений. По-друге, ми маємо намір визначити, чи підтверджують емпіричні дані наявність зв’язку між змінами, які прогнозує більш розгорнута версія теорії екзистенційної небезпеки, відома як еволюційна теорія модернізації (Inglehart, 2018). Зокрема, ми хочемо дослідити, чи існує зв’язок між зміною релігійності, авторитарними цінностями та внутрішньогруповою солідарністю. Останні два показники, згідно з теорією, також мають зростати у відповідь на збільшення небезпеки.

1. Огляд літератури

Що ж таке релігія-як-упевнення, як її розуміють у соціологічній літературі, та які гіпотези випливають з цієї теорії? Одним із найвпливовіших проponentів цієї теорії є американський соціолог Рональд Інглгарт (Norris, Inglehart, 2004). Загалом, Інглгарт розробив цілісну теорію з назвою «еволюційна теорія модернізації». Центральною ідеєю Інглгарта є те, що економічне зростання веде до підвищення рівня безпеки у суспільстві, що, своєю чергою, сприяє збільшенню толерантності до інших, відкритості до нового та розвитку егалітарних соціальних норм (Inglehart, 2018). Так, політична та економічна стабільність країн західного світу сприяла переходу від цінностей виживання (які фокусуються на базових потребах, таких як безпека, їжа, житло) до цінностей самовираження (акцентованих на індивідуальному самовизначенні, креативності, свободі). У межах цього ж процесу модернізації важливість релігії в житті людей поступово зменшувалася, оскільки необхідність пошуку передбачуваності та абсолютних правил, так само як і потреба у морально-нормативних приписах, що

регулюють профертильну поведінку, зникала зі збільшенням безпеки та тривалості людського життя (Inglehart, 2021).

З іншого боку, «теорія еволюційної модернізації стверджує, що економічна та фізична незахищеність сприяють *ксенофобії, внутрішньогруповій солідарності, авторитарній політиці та жорсткому дотриманню традиційних культурних норм*» (Inglehart, 2018: р. 13). У контексті дослідження релігійної трансформації схожі ідеї, в тому числі в інших працях Інглгарта, можна зустріти під назвою «теорія екзистенційної небезпеки» (Malinowski, 1948; Norris, Inglehart, 2004). Ця теорія передбачає збільшення важливості релігії у відповідь на зростання небезпеки в суспільстві. У світі, де все стає непередбачуваним і складно будь-що планувати, релігія може дати відповіді на складні питання: чому хтось помирає, якою є причина страждань, що нас чекає в майбутньому.

Ідеї теорії екзистенційної небезпеки можна знайти вже у працях основоположників соціології. Так, Еміль Дюркгайм вважав релігію одним з головних засобів суспільної інтеграції та явищем, що має глибоко соціальну природу. Він розглядав релігію як сукупність спільних уявлень та вірувань, що формуються на основі спільного проживання та взаємодії людей у суспільстві. Релігія у широкому сенсі, особливо на ранніх етапах розвитку суспільств, була джерелом солідарності, допомагаючи індивідам ідентифікувати себе з групою та слугуючи джерелом моральних приписів і норм поведінки (Wallwork, 1985). Цей аргумент також підтримується теорією культурної еволюції, відповідно до якої загрози спонукають людей міцніше дотримуватися релігійних вірувань і практик, а також соціальних норм, оскільки це підсилює взаємодію у групі та їхні шанси на виживання (Norenzayan et al., 2016). Примітно, що спостереження про зв'язок між пошуком порятунку душі та пригнобленим становищем можна знайти й безпосередньо у Вебера (Adair-Totef, 2016: р. 170).

1.1. Теорія екзистенційної небезпеки в контексті війни

Теорія екзистенційної небезпеки має широкий спектр емпіричних доказів. Голландські соціологи Стейн Рейтер і Франк ван Туберген (Ruiter, van Tubergen, 2009), використовуючи крос-культурні дані щодо 60 країн, знайшли численні докази на користь теорії екзистенційної небезпеки. Вони показали, що фінансова незахищеність на індивідуальному рівні призводить до більш частого здійснення релігійних обрядів. Вони також виявили, що люди, які живуть у країнах з більшою економічною нерівністю, частіше відвідують релігійні зібрання, а люди, котрі пережили війну в дитинстві, частіше відвідують релігійні зібрання у дорослому віці. На крос-культурних даних 23 європейських країн було підтверджено, що досвід війни сприяє зростанню і суб'єктивної релігійності (Immerzeel, van Tubergen, 2013).

Дослідник Джозеф Генріх разом з колегами дослідили жителів Уганди, Сьєрра-Леоне і Таджикистану та продемонстрували, що люди, які зазнали більшого впливу конфлікту, більш схильні до участі у християнських або мусульманських релігійних групах і ритуалах (Henrich et al., 2019). Понад те, вони провели додатковий аналіз, який показав, що досвід травматичних подій, пов'язаних з

війною, впливає не лише на загальну соціальність і членство в групах (наприклад, соціальних клубах, групах по колективному інвестуванню, батьківських організаціях), а й має виразний вплив саме на ймовірність участі в релігійних організаціях та частоту відвідування церкви. У дослідженні, проведеному в Ізраїлі Орі Шаєм (Shai, 2022), було виявлено, що люди, які пережили конфлікт між Ізраїлем і Хезболлою або проживають на територіях, які постраждали від війни, демонструють вищий рівень релігійності порівняно з тими, хто не постраждав від конфлікту. Крім того, Шай дослідив рівень релігійності серед населення як до, так і після війни й виявив помітне зростання релігійності після конфлікту. Це зростання було найбільш відчутним серед людей з нижчим рівнем освіти й тих, що не молилися до війни. У дослідженні, проведеному Ричардом Сосисом і Вінстоном Гандверкером (Sosis, Handwerker, 2011) під час війни в Лівані серед ортодоксальних єврейських жінок у північному регіоні, було виявлено, що читання псалмів пов'язане зі зниженням тривожності у тих, хто залишився на території, ураженій війною. Однак цей зв'язок не поширювався на жінок, які переїхали за межі зони бойових дій. Цікаво, що дослідники не виявили різниці в частоті читання псалмів між тими, хто виїхав зі Цфату, і тими, хто залишився. Єдиним значущим предиктором читання псалмів серед експериментальних змінних було те, що люди, які вважали, що їхній будинок може постраждати від конфлікту, були більш схильні до читання псалмів.

1.2. «Сильна» та «слабка» версії теорії

Відповідно до класифікації голландського соціолога Франка ван Тубергена, ми можемо виділити «сильну» і «слабку» версії теорії екзистенційної небезпеки (van Tubergen et al., 2023). «Слабка» версія припускає, що люди звертаються до релігії у відповідь на особисті екзистенційні ризики, наприклад, імовірність загинути від обстрілу, зазнати травми, бути примусово переміщеним, і це пояснює зв'язок між конфліктом і релігійністю. Натомість «сильна» версія теорії екзистенційної небезпеки стверджує, що вплив насильницьких конфліктів може підвищити релігійність навіть якщо самі люди не стикаються з особистим ризиком. Це відбувається тоді, коли конфлікти викликають соціотропні загрози, тобто коли люди бояться за добробут членів своєї групи. Зокрема, перевіряючи це припущення, Туберген разом з колегами опитали біженців з країн Близького Сходу та Афганістану в Німеччині. Вони встановили, що збільшення кількості цивільних втрат у перебігу бойових дій у регіонах народження респондентів збільшує їхню частоту молитви. Більш виражений ефект спостерігався серед тих біженців, які мали родичів, що залишались у країні їхнього народження (van Tubergen et al., 2023).

Якщо «слабка» версія теорії екзистенційної небезпеки є інтуїтивно зрозумілою, — люди відчувають особисту загрозу та невпевненість, тому звертаються до релігії як до опори, — «сильна» версія, хоча й видається на перший погляд теоретично продуктивною, викликає більше запитань щодо логіки та підстав її чинності. Одним із можливих пояснень її механізму може бути соціально-психологічна теорія соціальної ідентичності (Tajfel et al., 1979). Ця теорія припу-

скає, що значну частину уявлень про себе люди формують на основі членства в різних соціальних групах. Оскільки індивідуальна ідентичність частково залежить від цілісності ідентичності групи, до якої належить індивід, загрози для групи сприймаються як особисті й навпаки (Seul, 1999).

1.3. Гіпотези

Відповідно до теорії екзистенційної небезпеки, загрози безпеці та нестабільність посилюють почуття страху та незахищеності, спонукаючи людей шукати розради та сенсу в релігії як інструменті, що допомагає впоратись із кризовою ситуацією. Відповідно, ми можемо очікувати що:

H1: У зв'язку з погіршенням безпекового контексту, зумовленим ескалацією російсько-української війни у 2022 році, рівень релігійності жителів України зріс.

Вплив конфлікту, що триває, для різних регіонів України різниться: одні області перебувають у зоні бойових дій, інші окуповані, деякі території нещодавно звільнені; одні території є прифронтовими зонами, натомість деякі віддалені від лінії фронту. Тож не позбавленим сенсу видається те, що відстань до зони бойової активності диференціює респондентів за рівнем відчуття страху, індивідуальної незахищеності та безпосередньої фізичної небезпеки. Таким чином, ми припускаємо що:

H2: Рівень релігійності мешканців підвищився сильніше у регіонах України, що знаходяться ближче до зони бойової активності, ніж у тих, хто знаходиться далі від лінії фронту, через підвищений рівень відчуття страху, незахищеності та безпосередньої фізичної небезпеки.

Розширена версія теорії, відома як теорія еволюційної модернізації, передбачає зростання низки соціально-політичних показників у відповідь на збільшення небезпеки в суспільстві. Таким чином, ми хочемо перевірити таке припущення:

H3: Існує зв'язок між змінами релігійності, внутрішньогрупової солідаризації населення та підтримки авторитарних цінностей.

2. Методологія

2.1. Опис вибірки та стратегія збирання даних

Як уже зазначалося, панельні дані представлені двома хвилями спостережень. У першій хвилі дослідження взяв участь 1531 респондент. При повторному контакті вдалось опитати 595 респондентів (рівень досяжності — 39%). Першу хвилю проведено у період з 18 січня по 8 лютого 2022 року за допомогою особистих інтерв'ю (F2F); другу хвилю — з 24 серпня по 6 жовтня 2022 року за допомогою комп'ютеризованого телефонного інтерв'ю (САТІ). Зміна методу опитування зумовлена міркуваннями безпеки інтерв'юєрів та (не)досяжністю респондентів на окупованих територіях. Так, якщо у західних областях, таких як Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська, вдалося залучити до другої хвилі 60–70% респондентів, то в областях Сходу та Півдня, таких як Херсонська, Луганська, Миколаївська, рівень досяжності був набагато нижчим — 5–16%. Вибірка панельного дослідження є дещо більш «освіченою» порівняно з пер-

шою хвилиною, також в ній спостерігається зсув у бік міського населення (див. Додаток 1).

У межах цього дослідження ми прийняли рішення не застосовувати процедуру зважування даних. Враховуючи значний відсів учасників між етапами дослідження, зміну методу опитування та невизначеність генеральної сукупності в умовах війни, побудова таких ваг вимагала б неадекватних зусиль стосовно цілей статті. Оскільки головною метою статті є перевірка каузальних зв'язків, репрезентативність вибірки щодо населення України є вторинною.

Перша хвиля дослідження, що слугує основою для масиву панельних даних, була проведена за фінансової підтримки від міжнародного фонду «Відродження» та Посольства Швеції в Україні. Друга хвиля дослідження отримала фінансову підтримку від *The Program on New Approaches to Research and Security in Eurasia* (PONARS Eurasia). Збирання даних для обох хвиль було забезпечено Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення приватного університету «Київська школа економіки».

2.2. Опис змінних та підготовка до аналізу

2.2.1. Релігійність

Для вимірювання релігійності ми використали запитання, в якому респондентів просили оцінити міру власної релігійності. Формулювання запитання виглядало так: **«Незалежно від того, чи відносите Ви себе до певного віросповідання, скажіть, будь-ласка, наскільки Ви є релігійною людиною?»** (варіанти відповіді: за шкалою від 0 — *«Взагалі не релігійна людина»* до 10 — *«Дуже релігійна людина»*). Водночас для вимірювання зміни релігійності респондентів ми обчислили різницю у відповідях на це запитання між другою та першою хвилями опитування.

2.2.2. Екзистенційна непевність

Досвід війни

Для вимірювання контекстуальної небезпеки, пов'язаної з фактом досвіду війни, ми використовуємо дихотомічний показник, який базується на часовому розміщенні хвиль дослідження. Показник набуває двох значень:

- 0: Відповіді, зібрані перед початком війни. Представляє першу хвилю спостережень. Цей період відображає досвід респондентів, що мав місце у відносно спокійних соціополітичних умовах
- 1: Відповіді, зібрані під час війни. Відображає другу хвилю дослідження. Значення змінної фіксує досвід респондентів в умовах гострої соціальної та політичної небезпеки.

Цей підхід було обрано з огляду на його простоту й безпосередність. Те, що дані було зібрано безпосередньо перед війною, мінімізує можливість впливу інших зовнішніх чинників на відповіді респондентів. Це посилює нашу впевненість у тому, що зміни, які ми спостерігаємо між хвилями, дійсно відображають контекстуальну непевність, пов'язану з війною, а не інші потенційно важливі події чи зміни в суспільстві.

«Відстань до війни»

Ми вимірювали відстань до війни за допомогою порядкової змінної, яка могла набувати одне з трьох значень. Перша категорія включала тих респондентів, які на момент проведення першої хвили опитування проживали в областях, які мали досвід присутності російських військ. Друга категорія включає області, які мають фізичний кордон з тими, що вказані у першій категорії. Третя категорія включає решту областей¹.

2.2.3. Внутрішньогрупова солідаризація під час війни

Для вимірювання ефекту солідаризації ми використали зміну у відповідях щодо двох змінних, представлених в обох хвилях дослідження (різниця між відповідями у другій та першій хвилі). Респондентам було запропоновано відповісти на запитання: *«Як Ви вважаєте, більшість людей намагатимуться використати або ошукати Вас, якщо будуть мати нагоду, чи вони будуть намагатись поводити себе чесно та порядно?»* (варіанти відповіді: за шкалою від 0 — «Більшість людей будуть намагатися використати або ошукати мене» до 10 — «Більшість людей будуть намагатися поводити себе чесно та порядно»). Зміна у відповідях на це запитання могла відображати зміни в рівні довіри або солідарності в суспільстві. Респондентам також було запропоновано відповісти на запитання: *«Наскільки сильно Ви емоційно прихильні до України?»* (за шкалою від 0 — «Взагалі не відчуваю емоційної прихильності» до 10 — «Відчуваю дуже сильну емоційну прихильність»). Ми припускаємо, що це опосередковано вимірює національний патріотизм та почуття солідарності з країною. Варто зазначити — хоча ми вважаємо, що обидва запитання є релевантними для опосередкованого вимірювання солідаризації під час війни, ми не виявили статистично значимої кореляції між зміною того й іншого, тому розглядали їхній вплив окремо, а не намагалися створити інтегральний інструмент вимірювання.

2.2.4. Зміна авторитарних цінностей

Для визначення прихильності до авторитарної політики та схильності до жорсткого дотримання традиційних культурних норм ми використали декілька порядкових змінних. Респондентам було запропоновано висловити свою згоду або незгоду із такими твердженнями:

1. Слухняність і повага до влади — це найважливіші цінності, які повинні засвоїти діти (*Варіанти відповіді: 1) Повністю погоджуюсь; 2) Погоджуюсь; 3) Наскільки погоджуюсь, настільки й не погоджуюсь; 4) Не погоджуюсь; 5) Зовсім не погоджуюсь*).

¹ Перша категорія: Миколаївська; Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська, Київська, Чернігівська, Сумська обл., м. Київ.

Друга категорія: Одеська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Житомирська обл.

Третя категорія: Вінницька, Хмельницька, Чернівецька, Тернопільська, Рівненська, Івано-Франківська, Закарпатська, Львівська, Волинська обл.

2. Найбільше Україні потрібна прихильність до наших лідерів (*Варіанти відповіді: 1) Повністю погоджуюсь; 2) Погоджуюсь; 3) Наскільки погоджуюсь, настільки й не погоджуюсь; 4) Не погоджуюсь; 5) Зовсім не погоджуюсь*).

На підставі *обернених* шкал цих показників було побудовано два відповідні показники зміни авторитарних цінностей — зміна важливості послуху щодо влади та зміна важливості прихильності до лідерів. Для конструювання цих змінних числове значення відповідей на запитання у першій хвили віднімали від числового значення їх у другій хвили.

Також в обох хвилях опитування учасникам дослідження ставилось запитання про те, наскільки важливо для них жити у країні з демократичним устроєм, відповіді на яке оцінювали за шкалою від 0 (Зовсім не важливо) до 10 (Дуже важливо). Ми виходили з того, що зменшення важливості демократичного устрою є індикатором зростання авторитарних цінностей. Відповідно різниця між значеннями важливості у другій та першій хвили також є індикатором зміни авторитарних цінностей.

2.3. Стратегія аналізу даних

Весь процес підготовки та аналізу даних здійснювався за допомоги мови статистичного програмування R (R Core Team, 2023). Перевірка першої гіпотези проводилась на підставі статистичного тесту Вілкоксона для залежних вибірок для оцінки відмінності середніх значень індексу між хвилями опитування. Для визначення того, наскільки зазначені відмінності є вираженими, ми використали ранговий бісеріальний коефіцієнт кореляції¹.

Розрахунок цих показників, як і візуалізація розподілів всередині підгруп, здійснювався за допомоги бібліотеки ggstatplot (Patil, 2021).

Для перевірки другої гіпотези ми скористалися лінійною регресією, що мала такий вигляд:

$$Religiosity_i = \beta_0 + \beta_1 D1_i + \beta_2 D2_i + \beta_3 Wave_i + \beta_4 (D1_i \times Wave_i) + \beta_5 (D2_i \times Wave_i) + \epsilon_i,$$

де:

- Religiosity — значення самооцінки релігійності;
- D1 — Факт проживання у віддалених від війни областях (0/1);
- D2 — Факт проживання в областях, що прилягають до тих, що мають досвід окупації (0/1);
- Wave — наявність досвіду війни (хвиля опитування) (0/1).

В контексті цього лінійного рівняння інтерес першою чергою становитиме значимість коефіцієнтів взаємодії між змінними дистанції та досвіду війни.

¹ Коефіцієнт рангової бісеріальної кореляції слугує мірою зв'язку між дихотомічною та порядковою змінними. Показник набуває значення від -1 до 1. Знак коефіцієнта допомагає зрозуміти, яка група має більші значення порядкової/метричної ознаки: якщо це перша група, то коефіцієнт позитивний, якщо це друга група, то він негативний. Абсолютне значення коефіцієнта вказує на вираженість (силу) зв'язку. Якщо 95% довірчий інтервал включає 0, це означає, що коефіцієнт суттєво не відрізняється від 0.

Значимість цих коефіцієнтів свідчатиме, що зміна самооцінки релігійності в більш віддалених регіонах відрізнялася від зміни релігійності в областях, що мали досвід окупації при контролі самостійного впливу регіонів та досвіду війни.

Для перевірки третьої гіпотези ми побудували кореляційну матрицю між змінами індикаторів релігійності (зміна самооцінки релігійності), внутрішньогрупової солідаризації (зміна довіри до людей, зміна емоційної прихильності до України) та авторитарних цінностей (зміна важливості послууху владі, зміна важливості прихильності до лідерів, зміна важливості демократії), використовуючи як міру кореляції коефіцієнт Спірмена.

3. Результат

3.1. Зростання релігійності у зв'язку з війною

Результати тесту Вілкоксона підтвердили наявність впливу досвіду війни на самооцінку релігійності ($p < 0,01$; розмір ефекту за значенням коефіцієнту рангової кореляції $-0,35$). Так, в першій хвилі середнє значення самооцінки релігійності (5,07) було нижчим від його значення в другій хвилі (5,80)¹, вказуючи на зростання релігійності під час війни. На графіках розподілів видно, що в другій хвилі квартилі та медіана мають вищі значення, що свідчить на користь зростання самооцінки релігійності (див. рис. 1)².

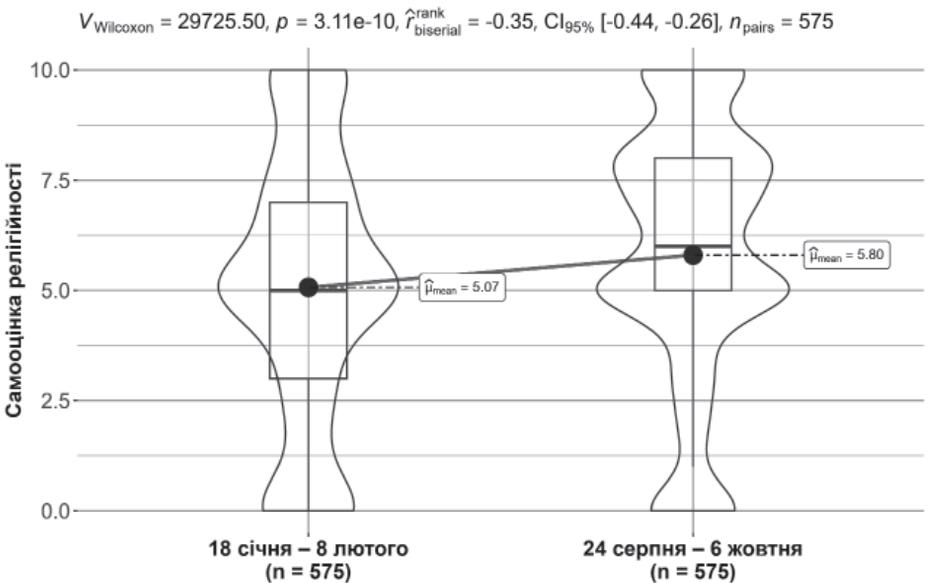

Рис. 1. Зміна розподілу самооцінки релігійності після російського вторгнення (N = 575)

¹ Перевірка здійснювалась за допомоги t-критерію Стьюдента для залежних вибірок; $p < 0,01$.

² Ми зафіксували також зміни в показниках, що характеризують релігійну поведінку (частота відвідування церкви та частота молитви) в іншій публікації: <https://voxukraine.org/na-vijni-nemaye-atyevistiv>

Залежність релігійності від відстані до фронту та окупованих територій

Гіпотеза про більш виражене зростання релігійності в областях, які розташовані ближче до зони бойової активності, не дістала підтвердження. Так, коефіцієнти взаємодії категорій «відстані до війни» (проживання в певних областях) з хвилею дослідження виявились статистично незначимими (див. рис. 2). Аналізуючи коефіцієнти моделі лінійної регресії, ми звернули увагу на наявність значимого самостійного впливу проживання у віддалених від війни областях. Останнє можна пояснити тим, що в західних областях України релігійність загалом є вищою.

Це підтверджує більш детальний аналіз змін у розрізі макрорегіонів. Середня оцінка релігійності на Заході країни була вищою в обох хвилях дослідження. Водночас ми бачимо, що інтенсивність змін не має чіткої географічної прив'язки (див. табл. 1). Ми спостерігаємо зростання самооцінки релігійності в усіх макрорегіонах, окрім Східного, де відповідно до нашої гіпотези ми б мали очікувати найбільше зростання релігійності. Також варто відзначити, що зростання релігійності вище у тих макрорегіонах, які мали нижчу релігійність у першій хвилі опитування: тоді як у Центральному і Південному макрорегіоні самооцінка релігійності зросла в середньому на 1,02 та 1,24 відповідно, в Західному макрорегіоні — лише на 0,37.

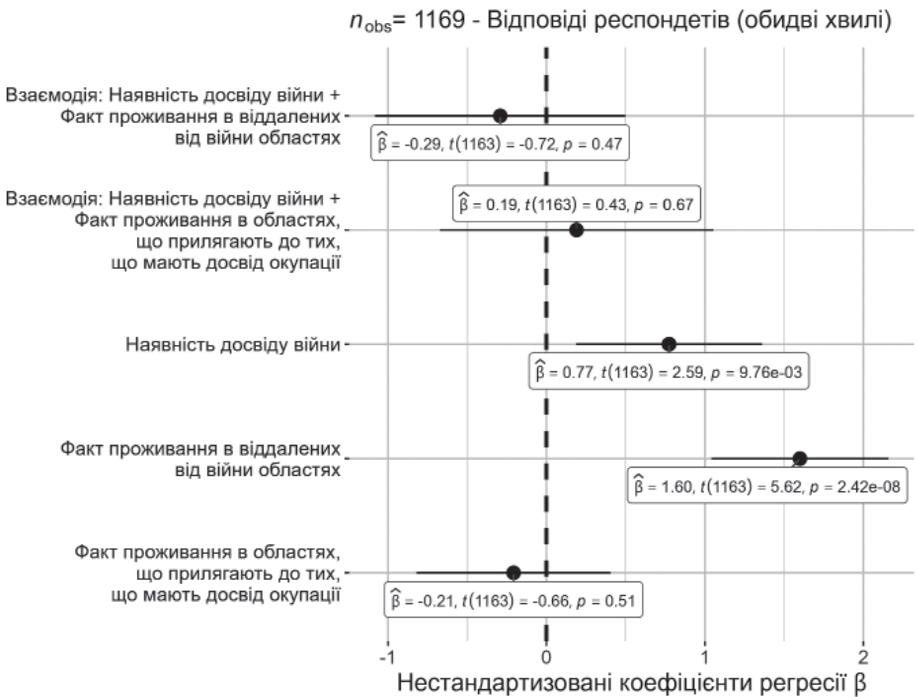

Рис. 2. Коефіцієнти множинної лінійної регресії

Таблиця 1

Порівняння середніх значень індексу між хвилями дослідження в розрізі макрорегіонів проживання респондентів до війни

Макрорегіон ^a	18 січня — 8 лютого	24 серпня — 6 жовтня	Різниця	P-value ^b	N
Центральний	4,49	5,51	1,02	<0,01	179
Східний	4,75	4,87	0,12	0,64	68
Південний	3,83	5,07	1,24	<0,01	124
Західний	6,44	6,81	0,37	0,03	204

Примітки:

^a Склад макрорегіонів такий: *Західний макрорегіон* — Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний макрорегіон* — Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ; *Південний макрорегіон* — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області; *Східний макрорегіон* — Донецька, Луганська і Харківська області.

^b Значення p-value для тесту Вілкоксона для парних вибірок.

Зв'язок зміни релігійності зі змінами внутрішньогрупової солідарності та змінами в підтримці авторитарних цінностей

Аналіз кореляційної матриці свідчить на користь того, що зміна самооцінки релігійності, авторитарних цінностей та внутрішньогрупова солідаризація були відносно-незалежними процесами (див. рис. 3).

Разом з цим виявлено слабкий статистично-значимий зв'язок між показниками самооцінки релігійності та внутрішньогрупової солідаризації. Так, зміна самооцінки релігійності позитивно корелює зі зміною емоційної прихильності до України та зі збільшенням довіри до людей.

Кореляційний аналіз зміни показників релігійності зі зміною авторитарних цінностей дав суперечливі результати. З одного боку, зміна самооцінки релігійності має слабкий позитивний зв'язок зі зміною послуху та поваги до влади, що підтверджує нашу гіпотезу, але не має значимої кореляції зі зміною важливості прихильності до лідерів. З іншого боку, було виявлено слабкий позитивний зв'язок між зміною самооцінки релігійності та важливістю демократії, що свідчить про протилежний напрямок зв'язку, оскільки ми припускали, що авторитарні цінності та важливість демократичного устрою країни є обернено пов'язаними. Проте зміна авторитарних цінностей та зміна важливості демократії не продемонстрували статистично значимого зв'язку.

Примітним видається й те, що зміна важливості демократії пов'язана зі збільшенням довіри до людей та емоційної прихильності до України, що може слугувати підставою для припущення, що зміна важливості демократичного устрою є елементом внутрішньогрупової солідаризації, яка може виникати у випадку, коли демократична «ми-група» захищається від антидемократичної «вони-групи».

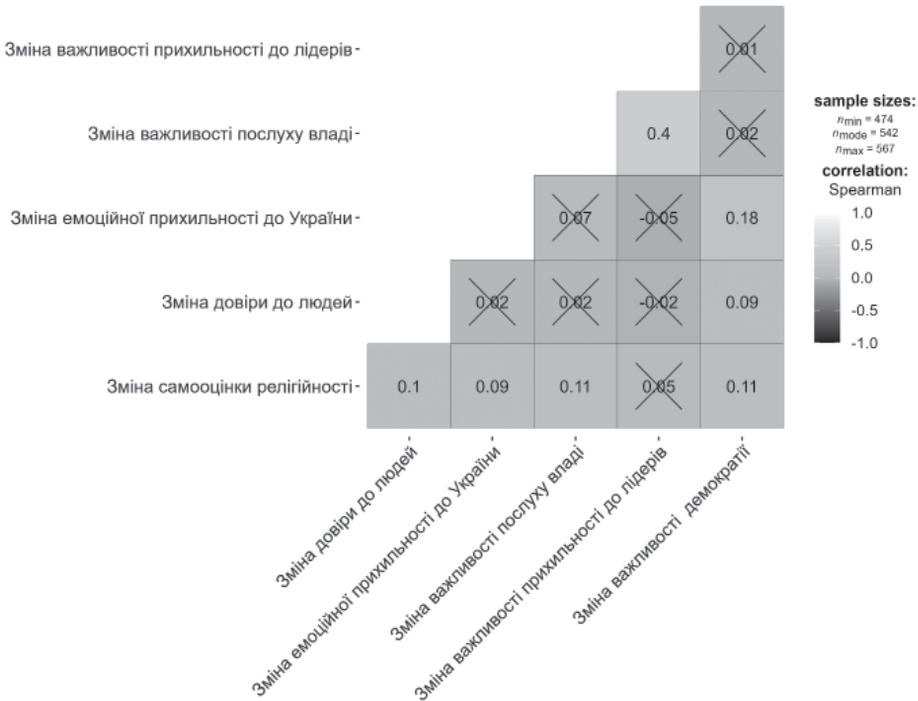

Рис. 3. Кореляційна матриця індикаторів релігійності та солідаризації

Висновки

Було здійснено перевірку деяких припущень теорії екзистенційної небезпеки та її розгорнутої версії — теорії еволюційної модернізації — на панельних даних, зібраних до і під час повномасштабної війни в Україні.

Було підтверджено наявність слабкого зростання релігійності жителів України після початку повномасштабного вторгнення, що ми пов’язуємо з погіршенням безпекової ситуації на рівні суспільства.

Аналіз зв’язку змін релігійності зі ступенем індивідуальної небезпеки продемонстрував змішані результати. З одного боку, ми не знайшли підтвердження гіпотези про те, що відстань до бойових дій, яка була індикатором міри безпосередньої небезпеки для індивіда, впливає на збільшення релігійності. Понад те, детальний аналіз змін релігійності в розрізі макрорегіонів не виявив зростання релігійності у Східному макрорегіоні країни, на території якого відбуваються найбільш інтенсивні бойові зіткнення. З іншого боку, на Заході України зростання релігійності було меншим, що вкладається в логіку теорії екзистенційної небезпеки, адже цей макрорегіон віддалений від безпосередніх бойових дій.

Отримані результати спонукають нас до додаткового вивчення механізмів зміни релігійності та уточнення «слабкої» версії теорії. Збільшення релігійності має виникати внаслідок переживання небезпеки. Отримані нами дані свідчать,

що це зростання не пояснюється відстанню до бойових дій. Це може означати, що відстань до бойових дій не є ключовим чинником, що зумовлює відчуття небезпеки. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення чинників, що впливають на сприйняття екзистенційної небезпеки, та побудову відповідних вимірjuвальних інструментів.

Додатково ми знайшли підтвердження наявності статистично значимого слабкого зв'язку між збільшенням самооцінки релігійності та обома показниками внутрішньогрупової солідаризації, а саме змінами емоційної прихильності до України та довіри до людей. Разом з тим ми зіткнулися з суперечливими результатами щодо кореляції між змінами в самооцінці релігійності та зміною підтримки авторитарних цінностей. Зокрема, наші результати показують, що зростання релігійності слабо пов'язане з підвищенням значущості таких цінностей, як послух і повага до влади. Також ми не знайшли підтвердження зв'язку зміни релігійності зі зростанням прихильності до суспільних лідерів.

Ми очікували побачити негативну кореляцію між зростанням релігійності та зростанням важливості демократичного устрою, адже розглядали зменшення важливості демократії як прояв авторитарних тенденцій. Натомість ми виявили позитивний зв'язок між цими показниками. Результати нашого дослідження порушують питання про те, чи ефект «гуртування навколо прапору» може поширюватися також на зростання підтримки демократичного устрою в країні, особливо в контексті протистояння іншій державі з відмінним політичним устроєм. Всупереч уявленню, що підтримка демократичного політичного устрою супроводжується відторгненням авторитарних цінностей, ми бачимо що зміна підтримки демократії з боку респондентів не пов'язана зі зміною підтримки авторитарних цінностей. Подальші дослідження можуть прояснити, чи ці результати є винятком, пов'язаним з воєнним контекстом України, або ж це є поширеним феноменом.

Обмеження дослідження

Інтерпретуючи результати дослідження, важливо пам'ятати, що позаяк респондентів опитували за кілька тижнів до початку війни, очікування війни також могло якимось чином створювати непевність. Разом з тим, регіон проживання може бути недосконалим інструментом вимірювання відстані до бойових дій, оскільки не враховує застосування агресором далекобійних засобів ураження, таких як балістичні ракети та дрони. Також наш аналіз не враховує того факту, що люди могли переїхати від війни, а отже, відчувати менше небезпеки. Водночас важливо розуміти, що довіра до інших та прихильність до країни — це відмінні концепти. В подальших дослідженнях варто звернути увагу на ширший діапазон індикаторів, який безпосередньо стосується солідарності у контексті війни: наприклад, готовність допомагати співгромадянам у складних ситуаціях або відчуття єдності з іншими українцями, участь у волонтерській діяльності тощо.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Порівняння розподілів соціально-демографічних характеристик вибірки панелі у порівнянні з початковою вибіркою дослідження

	Потрапили в панель	Не потрапили в панель	Загалом	P-value ¹
	(N = 595)	(N = 936)	(N = 1531)	
Рівень освіти				< 0,01
Немає середньої освіти	75 (12,6%)	127 (13,6%)	202 (13,2%)	
Є повна середня освіта + ПТУ/Неповна вища	269 (45,2%)	536 (57,3%)	805 (52,6%)	
Є повна вища освіта	250 (42,0%)	270 (28,8%)	520 (34,0%)	
<i>Пропущені значення</i>	1 (0,2%)	3 (0,3%)	4 (0,3%)	
Стать респондента				0,790
Чоловіча	243 (40,8%)	390 (41,7%)	633 (41,3%)	
Жіноча	352 (59,2%)	546 (58,3%)	898 (58,7%)	
Макрорегіон²				< 0,01
Західний	206 (34,6%)	209 (22,3%)	415 (27,1%)	
Південний	133 (22,4%)	245 (26,2%)	378 (24,7%)	
Східний	68 (11,4%)	145 (15,5%)	213 (13,9%)	
Центральний	188 (31,6%)	337 (36,0%)	525 (34,3%)	
Тип населеного пункту				< 0,01
Дуже велике місто (понад 500 тис.)	170 (28,6%)	166 (17,7%)	336 (21,9%)	
Велике місто (100–499 тис.)	121 (20,3%)	162 (17,3%)	283 (18,5%)	
Місто з населенням 50–99 тис.	29 (4,9%)	49 (5,2%)	78 (5,1%)	
Середнє місто (20–49 тис.)	34 (5,7%)	58 (6,2%)	92 (6,0%)	
Маленьке місто (до 20 тисяч жителів), селище міського типу	70 (11,8%)	157 (16,8%)	227 (14,8%)	
Село	171 (28,7%)	344 (36,8%)	515 (33,6%)	
Вікові інтервали				0,092
15–20	30 (5,0%)	55 (5,9%)	85 (5,6%)	
21–30	60 (10,1%)	117 (12,5%)	177 (11,6%)	
31–40	82 (13,8%)	163 (17,4%)	245 (16,0%)	
41–50	114 (19,2%)	156 (16,7%)	270 (17,6%)	
51–60	110 (18,5%)	189 (20,2%)	299 (19,5%)	
61–70	112 (18,8%)	147 (15,7%)	259 (16,9%)	
71–80	67 (11,3%)	79 (8,4%)	146 (9,5%)	
81+	20 (3,4%)	30 (3,2%)	50 (3,3%)	

	Потрапили в панель	Не потрапили в панель	Загалом	P-value ¹
	(N = 595)	(N = 936)	(N = 1531)	
Релігія респондента				0,072
Просто православний, без визначення патріархату	100 (16,8%)	187 (20,0%)	287 (18,7%)	
УПЦ МП	68 (11,4%)	110 (11,8%)	178 (11,6%)	
ПЦУ	155 (26,1%)	224 (23,9%)	379 (24,8%)	
Греко-католицька Церква	61 (10,3%)	62 (6,6%)	123 (8,0%)	
Інші християнські церкви	18 (3,0%)	21 (2,2%)	39 (2,5%)	
Інша конфесія	10 (1,7%)	9 (1,0%)	19 (1,2%)	
<i>Пропущені значення</i>	183 (30,8%)	323 (34,5%)	506 (33,1%)	
Належність до певної релігії				0,254
Так	412 (69,2%)	618 (66,0%)	1030 (67,3%)	
Ні	175 (29,4%)	301 (32,2%)	476 (31,1%)	
<i>Пропущені значення</i>	8 (1,3%)	17 (1,8%)	25 (1,6%)	

¹ Значення p-value для критерію χ^2 .

² Склад макрорегіонів такий: *Західний макрорегіон* — Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Хмельницька, Чернівецька області; *Центральний макрорегіон* — Вінницька, Житомирська, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська, Київська області, м. Київ; *Південний макрорегіон* — Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області; *Східний макрорегіон* — Донецька, Луганська і Харківська області.

Джерела / References

- Adair-Toteff, C. (2016). *Max Weber's Sociology of Religion* (pp. 154-430). Mohr Siebeck. <https://doi.org/10.1628/978-3-16-154430-9>
- Bentzen, J. (2019). Acts of God? Religiosity and natural disasters across subnational world districts. *The Economic Journal*, 129(622), 2295-2321. <https://doi.org/10.1093/ej/uez008>
- Bentzen, J.S. (2021). In crisis, we pray: Religiosity and the COVID-19 Pandemic. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 192, 541-583. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.10.014>
- Echeverría Vicente, N.J., Hemmerichs, K., Kavadias, D. (2021). Armed conflict and religious adherence across countries: A time series analysis. *Sociology of Religion*, 83(3), 371-401. <https://doi.org/10.1093/socrel/srab055>
- Henrich, J., Bauer, M., Cassar, A., Chytilová, J., Purzycki, B.G. (2019). War increases religiosity. *Nature Human Behaviour*, 3(2), 129-135. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0512-3>
- Immerzeel, T., van Tubergen, F. (2013). Religion as reassurance? Testing the insecurity theory in 26 European countries. *European Sociological Review*, 29(2), 359-372. <https://doi.org/10.1093/esr/jcr072>
- Inglehart, R. (2021). *Religion's Sudden Decline: What's Causing it, and What Comes Next?* Oxford University Press.
- Inglehart, R.F. (2018). *Modernization, Existential Security, and Cultural Change*. Issue 1. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190879228.003.0001>
- Li, C.-H. (2016). Confirmatory factor analysis with ordinal data: Comparing robust maximum likelihood and diagonally weighted least squares. *Behavior Research Methods*, 48(3), 936-949. <https://doi.org/10.3758/s13428-015-0619-7>

- Meuleman, B., Billiet, J. (2018). Religious involvement. In: *Cross-Cultural Analysis* (pp. 181-214). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315537078-7>
- Norenzayan, A., Shariff, A.F., Gervais, W.M., Willard, A.K., McNamara, R.A., Slingerland, E., Henrich, J. (2016). The cultural evolution of prosocial religions. *Behavioral and Brain Sciences*, 39, e1. <https://doi.org/10.1017/S0140525X14001356>
- Norris, P., Inglehart, R. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge University Press.
- Patil, I. (2021). Visualizations with statistical details: The 'ggstatsplot' approach. *Journal of Open Source Software*, 6(61), 3167. <https://doi.org/10.21105/joss.03167>
- R Core Team. (2023). *R: A Language and Environment for Statistical Computing*.
- Remizova, A., Davidov, E., Rudnev, M. (2022). Religious involvement across Europe: Examining its measurement comparability. *Survey Research Methods* (pp. 51-62). <https://doi.org/10.18148/SRM-2023.V17I1.8011>
- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R Package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2). <https://doi.org/10.18637/jss.v048.i02>
- Ruiter, S., van Tubergen, F. (2009). Religious attendance in cross-national perspective: A multilevel analysis of 60 countries. *American Journal of Sociology*, 115(3), 863-895. <https://doi.org/10.1086/603536>
- Seul, J.R. (1999). 'Ours is the Way of God': religion, identity, and intergroup conflict. *Journal of Peace Research*, 36(5), 553-569. <https://doi.org/10.1177/0022343399036005004>
- Shai, O. (2022). Does armed conflict increase individuals' religiosity as a means for coping with the adverse psychological effects of wars? *Social Science & Medicine*, 296, 114769. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114769>
- Sosis, R., Handwerker, W.P. (2011). Psalms and coping with uncertainty: Religious Israeli women's responses to the 2006 Lebanon war. *American Anthropologist*, 113(1), 40-55. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2010.01305.x>
- Tajfel, H., Turner, J.C., Austin, W.G., Worchel, S. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *Organizational Identity: A reader*, 56(65), 9780203505984-16.
- van Tubergen, F., Kosyakova, Y., Kanas, A. (2023). Religious responses to existential insecurity: Conflict intensity in the region of birth increases praying among refugees. *Social Science Research*, 113. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2023.102895>
- Wallwork, E. (1985). Durkheim's early sociology of religion. *Sociological Analysis*, 46(3), 201. <https://doi.org/10.2307/3710690>

Отримано / Received 04.11.2023

ДАНІЇЛ КАРАКАЙ, ВАЛЕНТИН ГАЦКО

Перспектива(-и) теорії еволюційної модернізації Р. Інглгарта: аналіз змін релігійності в Україні під час війни

У дослідженні аналізуються дві хвилі панельних даних, зібраних до та безпосередньо під час російського широкомасштабного вторгнення в Україну. Перша хвиля опитування проводилась у лютому 2022 року методом F2F за анкетною European Social Survey, друга — за скороченим опитувальником на 47 запитань методом телефонного опитування восени цього ж року. Головний акцент статті зроблено на теорії еволюційної модернізації Рональда Інглгарта, яка пов'язує зміну важливості релігії в суспільстві зі зміною рівня безпеки середовища проживання. Цю теорію застосовано для дослідження змін релігійності в Україні під час війни. Аналіз даних показав, що досвід війни сприяв істотному зростанню самооцінки релігійності серед учасників панелі (N = 595). Аналіз даних не підтвердив наявності лінійного зв'язку між збільшенням релігійності та ступенем близькості регіону проживання респондентів (порядкова змінна) до зони бойових дій. У перебігу аналізу зв'язку місця проживання зі зміною релігійності в розрізі макрорегіонів значимих відмінностей серед учасників панелі зі Східного макрорегіону не було

зафіксовано. Водночас дослідження виявило статистично значимий зв'язок між зростанням релігійності та показниками внутрішньогрупової солідаризації. Було виявлено, що зміна важливості демократичного устрою позитивно корелює зі зміною релігійності та не пов'язана зі зміною ставлення до авторитарних цінностей.

Ключові слова: релігійна трансформація; війна в Україні; панельні дані; Рональд Інглгарт; теорія еволюційної модернізації; теорія екзистенційної небезпеки

DANIIL KARAKAI, VALENTYN HATSKO

Perspective(s) of R. Inglehart's Theory of Evolutionary Modernization: Analysis of Change in Religiosity in Ukraine during the War

The study analyzes two waves of panel data collected before and during Russia's large-scale invasion of Ukraine. The first wave of the survey was conducted in February 2022 using the European Social Survey questionnaire F2F, and the second wave was conducted using a shortened 47-question questionnaire by telephone in the autumn of the same year. The main focus of the article is on Ronald Inglehart's theory of evolutionary modernization, which links the changing importance of religion in society to changes in the level of security of the environment. This theory is applied to the study of changes in religiosity in Ukraine during the war. The data analysis showed that the experience of war contributed to a significant increase in self-assessment of religiosity among the panelists (N = 595). The data analysis did not confirm the existence of a linear relationship between the increase in religiosity and the degree of proximity of the respondents' region of residence (ordinal variable) to the combat zone. When analysing the relationship between place of residence and changes in religiosity by macro-region, no significant differences were found among the panelists from the Eastern macro-region. At the same time, the study found a statistically significant relationship between the growth of religiosity and indicators of in-group solidarity. It was found that the change in the importance of the democratic system is positively correlated with the change in religiosity and is not related to the change in authoritarian values.

Keywords: religious transformation; war in Ukraine; panel data; Ronald Inglehart; theory of evolutionary modernization; existential insecurity theory